

Полюси соціальної уяви та позиція дослідника

Володимир Артюх

Поль Рікер, *Ідеологія та утопія*, Київ: Дух і літера, 2005

(Paul Ricoeur, *Lectures on Ideology and Utopia*, Columbia University Press, 1986).

Поняття ідеології відіграло не останню роль у концептуальній драмі гуманітарної думки ХХ століття, бо ж його словесне «амплуа» було пов'язане з категоріями пізнання, політики, вірувань. Траекторією розвитку цього поняття став рух від негативного розуміння ідеології до позитивного означування поняття (якщо брати до уваги патос відповідних побудов). Небавом після свого народження «ідеологія» почала належати лише «іншому», що було властиво її природі. Тобто ідеологічним не називали, а «обзивали». Першою значною теоретичною сценою для ідеології став марксизм, у якому поняття отримало всі свої смислові зв'язки з історією, структурою суспільства, наукою, релігією та економікою. Поняття переважно й надалі перебувало в цьому просторі. Отож від Марксової «Німецької ідеології» (1945–1946) ідеологію вважали «хибною свідомістю». Але приписування «іншому» такого «гріха» передбачало певну епістемологічну чванливість своєї позиції, від якої в СРСР, починаючи від 1930-х, не черволили хіба що марксистки. Пізніша марксистська теорія трактувала поняття ідеології обережніше та софістикованіше. Вже Бахтін у 1920-х силкувався позбавити його класового й економічного детермінізму, увівши поняття ідеології в семіологічну сферу. Тобто, за Бахтіним, ідеологія є простором знакового, в якому дослідник завжди-вже перебуває. Інше оригінальне та плідне тлумачення ідеології знаходимо в роздумі Грамші («Тюремні зошити»), де дослідник розробляв теорію гегемонії (Рікер незадовго перед тим, як читав лекції про ідеологію та утопію, на основі яких написано книжку, опрацював тексти Грамші та визнав його думки найцікавішими серед тих, що висловили марксистки, хоча детальніше його праць у лекціях не розглядав). У Франкфуртській школі, що розробляла марксизм як критичну філософію, ідеологічному було протиставлено патос звільнення. Однією з найцікавіших теоретичних студій з ідеології є друга частина «Мітологій» Ролана Барта (1958), де марксистський патос викриття дрібнобуржуазної ідеології та відчуженості (яку Барт називає натуралізацією) представлено в термінах структуралізму. Мітологію та ідеологію Барт подає в термінах конотативної системи, яка паразитує на знаку неідеологічної комунікації. Тут усе-таки збережено уявлення про «неідеологічну мову», але пізній Барт й інші дослідники, яких пов'язують із французьким постструктуралізмом, відкидають таку натуралістичну ілюзію. Однак у їхніх працях поняття ідеології, втрачаючи свого традиційного суперника-істину («Критика цинічного розуму» Петера Слотердайка) та політичну специфікацію, сама стає менш чітким: зринають твердження, що все – навіть сама реальність – є ідеологічним (такою

є позиція представника лаканівського психоаналізу Славоя Жижека в праці «Піднесений об'єкт ідеології»).

Поль Рікер, керуючися протиставленням ідеології та утопії, що його вперше розробив Карл Мангайм, представив свою версію такої траекторії. Рікер має на меті розглянути ці поняття в структурі суспільного уявлення через діалоги із сильними мислителями, яких автор обрав за співрозмовників. Рікєрова стратегія є взірцем не репресивної герменевтики, але обережного прочитання, чимось на кшталт маєтики, за допомогою якої з текстів мислителів-«партнерів» дослідник здобуває важливі в розмові

поняття та ходи думки. Рікер цілком свідомо пропонує авторам висловити те, чого вони самі не згадували: скажімо, Вебер під Рікєровим пером постає теоретиком ідеології як «надлишкової вартості» довіри до встановленої влади. Загалом же цей текст є діалогом мислителів на задану тему.

Рікер використовує метод раціональної реконструкції, відшукуючи в мислителях різних контекстів концептуальні побудови, які можна зіштовхнути в намаганні якнайпереконливіше відповісти на актуальне питання. Розмова починається з раннього Маркса, його «Філософсько-економічних рукописів 1844 року» та «Німецької ідеології». Тут Рікер знаходить відправне означення ідеології, позначене належністю до «іншого» («В нас ніби сидить який Наполеон, – пише філософ, – котрий прагне назвати когось ідеологом»). Ідеологія є спотворенням, і її протиставлено реальності або науці; однак саме ця реальність як корелят ідеології у Марксовій «Німецькій ідеології» цікавить Рікера. На його думку, злам у Марксовій творчості відбувся саме між «Рукописами» та «Німецькою ідеологією», а не між обома працями та «Капіталом», як вважає Альтосер. Маркс звільняється від свого спадку молодогогеліяства й звертається до практики як людської основи. Але Рікєрові важлива саме відмінність між продуктивними силами та виробничими відносинами, яку

наголошує Габермас, адже питання, що його Рікер ставить Марксові, при цьому тримаючи в пам'яті ідеї Кліффорда Гірца, звучить так: чи не є сама діяльність уже символічно опосередкованою, щоб її можна було спотворити? Щоб наблизитися до відповіді, Рікер загострює суперечність Марксового розуміння ідеології, критикуючи Мангайма. Одним із центральних мотивів книжки є, власне, так званий парадокс Мангайма: який може бути епістемологічний статус дискурсу про ідеологію, якщо всі дискурси ідеологізовані? Тут уведено новий вимір статусу дослідника. Але й сам Мангайм потрапляє у свою пастку, беручися провести прото-структуралістське розрізнення між релятивізмом та реляціонізмом. Отже, від «зараженості» ідеологією нікуди не сховатися. Так Рікер доходить позитивного означення ідеології, висновуючи, що вона навіть необхідна для функціонування суспільства. У Вебера Рікер знаходить прийнятніше пояснення соціального функціонування ідеології як засобу легітимувати владу, ніж у Маркса, де ідеологія постає як засіб перекручення.

Отже, ідеологія якимось робом не лише перевертає картину дійсності, але й завжди-вже опосередковує доступ до неї. Щоб прояснити це твердження, Рікер зіставляє антропологію практичної людини Маркса з культурною антропологією Гірца. Кліффорд Гірц (народився 1926 року) є представником американської інтерпретативної антропології, тісно пов'язаною з герменевтикою (прихильником якої можна вважати Рікера) та філософією мови (Вітгенштайн) континентальної традиції, а також американською філософією літератури (Рікер звертає увагу на запозичення у Кенета Берка, щоправда, дещо перетлумачене). У книжці «Інтерпретація культур» антрополог користується методом «насиченого опису», що спирається на розміщення дій у символічному контексті культури. Гірц ніби намагається продемонструвати, де в певній культурі пролягає різниця між морганієм, підморгуванням чи наслідуванням підморгування. У контексті своїх зацікавлень Рікер розглядає есей «Ідеологія як культурна система» з «Інтерпретації культур». Тут він і знаходить поняття символічної дії, запозичене в Берка, що дає змогу теоретично представити практичний досвід як символічно опосередкований. У цьому контексті ще однією важливою заувагою є питання про статус ідеології в перехідних суспільствах. Вони ніби перебувають у двох часах: у глобальному часі індустріалізації, де ідеологія постає як засіб конфлікту, та в локальному часі. Але ці суспільства розпочинають індустріалізацію тоді, коли чільні нації ставлять її під сумнів. Інтелектуали цих націй змушені критикувати ідеології, оскільки критика притаманна європейській традиції, але в самих їхніх суспільствах ідеологія

ще більше відіграє інтегративну роль, тобто забезпечує виживання. Отож інтелектуали потрапляють між двох узаємозаперечних вимог. Здається, що українська інтелектуальна ситуація довший час виглядала приблизно так само: ще треба було стати модерним, хоча критика модерності вже була на часі.

Другу частину Рікєрової книжки, щоправда, меншу за обсягом, присвячено утопії. Рікер обирає за відправну точку розробки Мангайма, який ставив ідеологію та утопію поруч за спільним критерієм невідповідності реальності. Але, наголошує Рікер, між ними є значна відмінність: утопія – це, зокрема, літературний жанр, тобто її створюють свідомо і вона має авторство, тоді як ідеологія, що ми вже наголошували, початково належить «іншому», ніхто не зізнається, що він – ідеолог. Але й щодо суспільства ці два поняття мають різні функції: у союзі з панівною владою ідеологія є консервативним, а утопія – революційним чи принаймні очуднювальним елементом, що протиставляє сучасному станowi майбутній. Рікер указує на етимологію утопії: «ніде» по-грецьки. Саме тут, на думку дослідника, і має бути зосереджена позиція аналітика. Це «ніде» є ніби всеохопною іронією або чимось подібним до Гусерлевого «епохе», якимось важелем, що дає змогу підважити наше сприйняття реальності. Отож ідеологія та утопія є двома полюсами суспільних уявлень, що уможливають стабільність порядку та його критику.

Контрапунктом до окресленого Рікєрового викладу є думки Фройда й інших представників психоаналізу (Фройда Рікер цитує найбільше після Маркса та Гірца, згадуючи його майже в кожному розділі). Пригадаймо, що Рікер вважає Фройда одним із трьох «філософів підозри» (інші два – Маркс і Ніцше), які визначили філософію ХХ століття. Рікер є автором книжки «Фройд і філософія» (на неї він покликається і в цьому тексті), і в багатьох його розробках яскраво проглядаються інтуїції психоаналізу.

Коротко про чесноти та вади перекладу. Можна відзначити поліграфічну якість видання та легкість читання українського тексту, позбавленого синтаксичних каменів спотикання. У перекладі видно жанрові особливості лекційного викладу; книжку доповнено коментарями, щоправда, непослідовними. Однак прикрі враження залишають численні друкарські помилки; до того ж у деяких розділах не подано точних бібліографічних даних літератури, на яку посилається Рікер, не кажучи вже про цитування, скажімо Маркса чи Гірца, за українськими виданнями. Переклад окремих понять та імен не видається адекватним; приміром, поряд із німецьким *Aufhebung* стоїть «гноблення» (правильніше, можливо, «зняття» чи «зліквідування»), щодо Вебера вжито поняття «ідеального гатунку», хоча на інших сторінках ідеться про «ідеальний тип», ім'я американського дослідника Kenneth Burke варто було би перекласти Кенет Берк, а не Бюрке тощо. Але загалом переклад не містить серйозних і систематичних неточностей. □